

*Черниш А. Є.,**кандидат філологічних наук,**старший викладач кафедри української мови і літератури**Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка*

ДИСКУРС ТОТЕМУ У РОМАНІ СТЕПАНА ПРОЦЮКА «ТОТЕМ»

Анотація. Стаття присвячена розкодуванню метафори тотему у романі С. Процюка «Тотем». З'ясовано функцію і вплив ключових елементів, концептів й образів тотемної залежності (образи йожефа менгеле і звіра, страху, блуду, неврозів, психозів) на формування деструктивного дискурсу тотему. Підрядні метафоричні образи йожефа менгеле і звіра наповнені концептами болю, страху, здеморалізування, апатії, неврозу, гріха. Деструктивний дискурс тотему у романі С. Процюка «Тотем» визначається поклонінням інстинктивним, примітивним, хижацьким, звірським запитам на виживання, що зумовлює страх і залежність у людині. Доведено, що силове поле людської деструкції, викликаной тотемною руйнівною залежністю, становлять психоз, патологічна свідомість, страх, зневіра переважної більшості персонажів роману українського письменника. Встановлено, що дискурс тотемної залежності зводиться до колінкування, ідолопоклоніння, варваризації і занпащення душ героїв роману. Визначено, що тотемізм у романі С. Процюка наділений негативною властивістю передаватися у спадок наступним поколінням, які інтуїтивно на підсвідомому рівні відчують приступи незрозумілого страху, болю, зневіри (Віктор та його батько). Тотем у творі С. Процюка виступає регулюючою силою здорових міжлюдських стосунків. Він впливає на визначення особистісної, психологічної, культурної і навіть національної ідентичності, а також визначає характер любовних взаємин між героями. Доведено, що руйнівна сила тотему породжує зневірою й аморальністю, що призводить до появи стадних бажань, найпримітивніших інстинктів, гріхопадіння у героїв роману. Деструкція ідентичності і втрата здорових моральних імперативів і цінностей становлять засновки до автодеструкції, виродження персонажів твору С. Процюка. На прикладі роману С. Процюка «Тотем» встановлено, що на противагу дискурсу руйнації й здеморалізування у творі змодельована метафора Верховного Тотему, що заснований на вірі у Христа (Розіп'ятого, Спасителя), Маленького Білого Хлопчика, ангелів, любов, просвітлення й мудрість. Віра як ключовий концепт звільнення від деструкції тотему представлена широкою парадигмою свого проявлення – позитивним враженням від життя, добросердечністю й добропорядністю, сотворінням дискурсу добра, любові, честі і моралі, визнанням подвигу Христа.

Ключові слова: тотем, деструкція, страх, гріх, віра.

Постановка проблеми. Роман С. Процюка «Тотем» присвячений розшифруванню складного процесу поступу від нелюбові до любові, означивши його метафорою тотему. У творі відсутнє художнє моделювання віри в існування кровно-родинного зв'язку між людиною і твариною чи рослиною, як це прийнято трактувати у координатах тотемізму. С. Процюк значно глибше і серйозніше заглянув у людську душу, спотворену численними спокусами, що веде її до поступової деградації.

Мета статті – визначити тотемний дискурс та його вплив на психічну природу персонажів роману.

Виклад основного матеріалу. Матриця тотемізму у романі українського письменника координується складною боротьбою доброго і злого, віри й гріховних падінь, святості й облудливості. Як стверджує С. Процюк, людина є закайданена тотемами [1, с. 10], розуміючи множину тотемів, що ведуть людину до спасіння або до загибелі. Отже, кожен спроможний витворити власний простір тотемізму, обираючи між любов'ю і нелюбов'ю, добром і злом. Продовжуючи своє художнє філософування про сутність людського тотемізму, автор стверджує, що жоден не може сподіватися на тотемічне звільнення [1, с. 10]. Очевидно, що ідеться про різні впливи й залежності, що їх породжує віра й зневіра у вселенське добро, за якого частина духовно просвітлюється, а решта назавжди деградує. Люди, як стверджує С. Процюк, надто слабкі, аби не мати потреби кумирізації, прагнення до ідолопоклоніння [1, с. 10], ніби апелюючи до головного з постулатів християнства у не сотворінні собі іншого ідола, окрім Бога єдиного. Однак варто вчитатися у сторінки роману, і стає зрозуміло, що насправді автор лише підсилює споконвічні християнські догми. Очевидно, що на прикладі долі своїх персонажів С. Процюк закликає реципієнтів до відкриття у собі Всевишнього як Верховного Тотему добра і благодаті, спонукаючи розвивати любов до ближнього, сотворіння добра, що дарує людині спокій, мудрість і просвітлення. На думку К. Леві-Строса, тотем пов'язаний із так званим духом-охоронцем [2, с. 32], що у текстовій структурі роману С. Процюка в одному випадку наближається до Бога, в іншому – до диявола, спокушаючи людину, яка завжди має вибір. С. Процюк застерігає, що зневіра породжує доісторичні інстинкти, стадні бажання, звільнення від стриманості і правил [1, с. 10], що часто становлять засновки до людського здеморалізування.

С. Процюк майстерно закодує метафору тотему за численними масками молоху, блуду, пристрастей, психозів, неврозів, зрад, зауважуючи, що «зирить полікультурний тотемічний молох на нікчемне копошіння людських пристрастей (із додатним чи від'ємним резусом), і осяває його непроникний лик страшний сардонічний осміх <...>» [1, с. 10]. Отже, усі людські вади, спокуси, пристрасті, блуди, що ведуть людину до втрати віри у спасіння (для християн втілюючись в образі Спасителя), є потужним джерелом плекання нищівного тотему у собі, до появи у свідомості людини, на думку С. Процюка, йожефа менгеле як метафори деструктивного експериментаторства із психікою і душею людини. Підкорюючись стихії деструктивного тотему, людина піддається впливу найпримітивніших інстинктів і стадних бажань, що призводить до її виродження. Проте С. Процюк пропонує рецепт порятунку – визнати бла-

годатне спасіння людини в образі Христа: «Тебе розтерзують і зневолюють інстинкти. Загалом, що було б із людиною, якби не житіє Розіп'ятого? (письмівка наша – А. Ч.)» [1, с. 21]. Продовжуючи риторично роздумів, автор пропонує власну версію наслідків людської зневіри: «Запущеними вулицями здичавілих міст ходили би леправи та сифілітики. Содом і Гоморра оселились би у кожному серці. Людські очі позаростали би стародавніми папоротями із дурманним запахом тліну і тлі. Із уніфікованих очниць випромінювало би лише чимдуж слабнуче бажання безсилою сладострастя, а навколо смерділи би, випаровуючись у паралізований ефір, безформні куписька чоловічо-жіночих екскрементів» [1, с. 21]. Цілком закономірно, що автор уводить образ Спасителя, втілюючи в ньому усі регулятори міжлюдського спілкування – мораль, свідомість, правила. Подвижництво Розіп'ятого у тексті роману скоординує парадигму відношень правдивих, сакральних, істинних з усіма інстинктивними і деструктивними надбаннями, що спотворюють людину.

Зневіра, деструкція ідентичності, деградація моралі призводить до плекання у людині однієї з ключових метафор у романі С. Процюка – йозефа менгеле. Ця метафора близька до метафори Ляльки, що згодом постала у романі С. Процюка «Руйнування ляльки», як системи комплексів і неврозів сучасного українця, враженого колоніальною ідеологією [3]. Метафора йозефа менгеле прив'язана до трагічної постаті фашистського лікаря, який провадив криваві й украй жорстокі експерименти з психікою і тілом в'язнів концтабору. Ця прозора метафора-алюзія визначається концептами болю, психозу, страху, деструкції: «Він – всюди і ніде, у мозкові і правій нирці, під нігтями і віями. Він – шибеник і пустун, упир-порфірист і знесилений нарцис. Він, людино, є твоїми сумнівами і страхом, неврозами і психозами, твій приватний, твій кишеньковий йозеф менгеле <...>» [1, с. 37]. Подібних йозефів менгеле спроможна виплекати у своїй душі кожна людина, що далека від віри або зневірилися. На противагу йозефу менгеле як метафорі деградації і виродження автор уводить мікрообраз Маленького Білого Хлопчика, який водночас доцільно трактувати як ангела-охоронця кожної християнської душі, а також збірний образ Сина Господнього, який був посланий людству на спасіння і духовне очищення від усіх моральних нечистот світу: «Але з тобою скрізь і завжди, як охоронна грамота, твій Маленький Білий Хлопчик. Навіть коли ми зчорніли і прогнили наскрізь, його траурна блідість ще дає шанс для відродження» [1, с. 37–38].

На прикладі долі своїх героїв С. Процюк доводить, що кожен мав можливість стати духовно просвітленим, гармонійним і досконалим носієм християнської моралі, однак тотем деградації як шлях до плекання у собі нищівних для душі і психіки процесів падіння переміг багатьох із персонажів роману, які є насправді лише проєкціями на сьогоденний соціум, що є варварським, на думку автора роману. «Ми усі в полоні варваризації. Ми – заручники варваризму. Варвар не зупиниться ні перед чим. Для нього не існує святощів. Він не визнає табу. Йому плювати на скрижалі етики» [1, с. 131], – зауважує С. Процюк у романі, виказуючи за образом варвара сучасну людину, що нехтує здоровою мораллю, соціальними інститутами, заборонами, зневірюється, зазнаючи цілковитої деградації. За варваризмом як метафорою життєвого укладу сучасного українця приховується нищівний тотемізм – поклоніння інстинктивним, примітивним, хижацьким, звірським запитам

на виживання. Тотем плекає страх і залежність у людині. Як зауважує З. Фрейд, зв'язок між людиною і тотемом обопільний, тотем залякує людину, яка зі свого боку доводить повагу тотему у будь-який спосіб [4]. Очевидно, тотемну залежність як поклоніння злу автор моделює як самознищення, автодеструкцію, виродження, на яке добровільно погоджується значна частина людства. Не випадково одним із промовистих образів тотему для унаочнення С. Процюк обирає знайомий образ звіра, що, як відомо, асоціюється із сатанистською ідеологією: «Звір бере гору над ангелом, а психопатичний бенкет звільняє від тотемів підсвідомості <...>» [1, с. 88]. Апелюючи до деструктивних метафор і образів йозефа менгеле й звіра, автор розлого моделює увесь спектр психологічного інструментарію людської деструкції – психоз, патологічну свідомість, страх, зневіру. Ці ключові концепти й становлять силову поле людської деструкції, в яку з різних причин потрапляють батько Віктора, Віктор, Михайло Юркевич, частково Владислава. Низку образних уявлень тотему (йозеф менгеле, звір, молах, тлінь), що перемагає дух людини, С. Процюк зводить до моноконцепту гріховності. Отже, увесь шлях позбування й викорінення деструктивної сили тотемного поклоніння полягає у визнанні й відпрацюванні людської гріховної природи, зводячись до боротьби із самим собою за викриття у собі божої та диявольської іпостасей.

Людська природа залежності від тотему, на думку С. Процюка, зводиться до колінкування, ідолопоклоніння, варваризації і занпащення. Тотем людського виродження приховується за різними масками й гримасами, що чекають на людину, постаючи у вигляді проблем, виборів, доленосних рішень. Однак найстрашніше, на чому наголошує автор, це те, що тотемізм має природню здатність передаватися у спадок наступним поколінням, що вже від народження інфіковані вислідом незрозумілого страху, болю, зневіри. «І заливаються саркастичним реготом маленькі голови-горгони нащадків менгеле, що, вилуплені, вже визиркують із кожного серця. І нависає над світом пан Міраж, пані Ілюзія і всілякі панички та паничівни *fata morgani*(и). І моторошно сміються їхні родичі та нащадки-менгельчата, розкошуючи у наших душах» [1, с. 132], – зауважує С. Процюк у романі. Найвиразніше такого спадку тотемної деструкції у романі зазнав Віктор, якого автор від самого початку означив від народження переможеним, дисонуючи з ім'ям свого героя, що, здавалось би, мусило містити у собі силу переможця. Він переможений і знеможений батьківською нелюбов'ю, непотрібністю, дитячою травмованістю і закомплексованістю, закладеною його батьком ще від самого зачаття. Однак Віктор мав шанс відкрити у собі потенціал любові і віри, яку йому пропонувала мати Марія, прагнучи позбавити свого єдиного сина від нищівної руйнівної енергії, закладеної у ньому від самого народження. Саме вона пропонувала йому розпізнати і відчутти Маленького Білого Хлопчика, ангела, Спасителя, виказуючи йому шлях до душевного і психологічного відновлення.

Тотем у романі С. Процюка – це регулююча сила, енергія, імператив, що визначає і координує перспективу розвитку будь-яких міжлюдських стосунків, зокрема й любовних. Саме тотем диктує його носіям вектори розвитку кохання (Віктор і Владислава, Микита і Владислава), визначає міру любові до дітей і ближніх (Віктор і батько, Віктор і матір Марія, Микита Крешук і його батьки та мала батьківщина, Михайло Юркевич і ріднокрай та Україна). Прикметно, що світлі, чисті й широкі прояви любові тотем прагне винищити, розбити, спо-

творити, навіть симулювати. «Тотем випромінює пустку, а його руки сіють зерна паралічу любові. Адже тотем – найрозбещеніший нарцис і цензурує всяку любов, не зв'язану із поклонінням йому, найвінценоснішому <...>» [1, с. 179], – зауважує С. Процюк у романі. Отже, тотем продукує дискурс порожнечі, ненависті, страху, патологічних проявів. Він як явище тотально деструктивне і панівне у процесах здеморалізування за умов зневіри, забуття, легковажності, гріховності й аморальності призводить до людської звіроподоби. Його сила і джерело енергетичного поповнення у плеканні зла, агресії, психозу, гріха, що постають ключовими концептами ідеології скорення тотемові. Це занепадництво й здеморалізування, на думку С. Процюка, може припинити лише віра, верховними носіями якої є священники як носії сакрального ремесла творення добра і світла. Не випадково порядком від нищівного й деструктивного впливу тотему-молоху, тотему-менгеле, тотему-тліні є молитва, що її вголос і подумки проголошують віронаповнені й святі отці. С. Процюк художньо моделює ситуацію-мрію, що спроможна подолати дискурс зла через уселюдську молитву, сповідальність, відречення від гріховності й демонічності у людині, що провокує появу тотемної залежності: «<...> Зібрати б у великому українському степу священників різних конфесій, протоієреїв та єпископів, ченців та дияконів. Кадитиметься ладан сакральної літургії, піднімаючись до боярських хмар і ширяючи над водами священної ріки, у пучині якої потонули дерев'яні кумири. Ладану цим відреченим душам, літургійного читання Євангелія, *се є кров моя Нового завіту, що за вас і за багатьох проливається на відпущення гріхів* (письмівка автора – А. Ч.), цим спроневереним серцям, монументального молебня для цієї декадентської території!» [1, с. 183]. Подібно складному процесу віронавернення язичників до християнства, С. Процюк вважає необхідним і доцільним роботу проти здеморалізування, людського виродження й психічної деструкції з персонажами свого твору, що розчинилися у нищівній аурі тотему, який самі ж і виплекали (батько Віктора) або генетично отримали у спадок (Віктор). Автор іменує тотемоплеканців відреченими і спроневереними, пропонуючи дієві шляхи спротиву злу, гріховності, деструкції і занепадництву – літургію, ладан, молитву, Євангеліє, сповідь, причащення як базові символи у процесі духовної і психологічної самомуштри.

Тотем як верховний жрець людської психіки продукує появу постійного і тяглого страху. Він обертає будь-які невдачі, проблеми, непорозуміння на вагомні психологічні перешкоди, що заважають людині психічно й душевно випростовуватися і вивисуватися. Тотем позбавляє людину позитивного враження від життя. Він відповідає за негативну споминальність у психіці й свідомості людини, яка забуває про проминальність життя й істинні сенси. Отже, людина за посередництвом тотему може проносити через усе життя пам'ять про дріб'язковий негатив – загублену чи некуплену іграшку, погану оцінку, розчарування у людях і предметах тощо [1, с. 184], безкінечно скаржитися і жалітися, забуваючи про головні постулати – пам'ять про сподвижництво Спасителя, тому «десь – на небі чи біля нас – сумно посміхається первотмлений Христос (письмівка наша – А. Ч.)» [1, с. 185], якому під силу подолати будь-які деструктивні тотеми.

Поступово і ненав'язливо С. Процюк у романі «Тотем» підводить реципієнта разом зі своїми персонажами до визнання вершинної істини – віри. Ця віра має широку парадигму своїх

проявів – від позитивного світовідчуття, добродісного світостворення, сотворіння дискурсу добра, любові, честі і моралі до визнання подвигу Христа. «І лише віра воздвигается над занадто людським, надаючи сенсу навіть цьому постійному вбранню у молоду шкіру шойно зачатих фетишів, цій вічній зміні поклонільних об'єктів, цій безперервній жабо-мишодраківці тотемів. Віра. Віра. Віра» [1, с. 190–191], – констатує С. Процюк у романі. Віра у романі багатоліка: віра у Христа (Спасителя, Розп'ятого), віра в Маленького Білого Хлопчика, віра в ангела, віра як Любов, віра як Мудрість, віра як Спокій, віра як Просвітлення. Кожен може віднайти свою форму і варіанти віри залежно від ступеня поглинання його душі і психіки тотемом. Так, батько Віктора подолав свій виплеканий зрадами й жінкозалежністю тотем вірою у Любов до Марії, Марія знайшла свою віру у вічному Спокої, Віктор позбувся тотему через Любов, Влада і Микита просвітилися Любов'ю і Мудрістю. Тотем пізнається через біль і відчай, позбавити яких спроможна лише віра.

Висновки. Отже, дискурс тотемопоклоніння / тотемоколінкування / тотеміделогізування у романі С. Процюка розкрито через протистояння базових для людини концептів добра і зла, любові і нелюбові, гріховності й сакральності. Тотем як деструктивна сила, як доводить роман, руйнує людину на різних рівнях – особистісному, психологічному, моральному, культурному, соціальному і навіть національному. Тотемна залежність у творі С. Процюка виконує роль глибокої метафори, проявляючись у різних іпостасях – йожефа менгеле, молоха, тліні, психозу, блуду, страху. Тотем породжує залежність людини від найпримітивніших інстинктів і стадних бажань. Причиною плекання тотему, як переконує С. Процюк на прикладі долі своїх персонажів, є зневіра, здеморалізування, деструкція ідентичності, що призводить до морального й психічного виродження, втягуючи людину у дискурс злодіянь, аморальності й гріхопадіння. Шлях до подолання деструктивного тотему у психіці, свідомості і поведінці людини полягає в очищенні і просвітленні, що забезпечують наближення до мудрості, любові, спокою, а також до відкриття у собі верховного тотему боговизнання, що рятує й відновлює людину. С. Процюк у романі «Тотем» виголошує найважливіший постулат людиноіснування й регулятор міжлюдських стосунків – віру, розкриваючи її упродовж твору через систему образів і метафор – Христа, Розп'ятого, Спасителя, Маленького Білого Хлопчика, ангелів, через концепти любові, мудрості, спокою, просвітлення.

Дискурс негативного впливу тотему на свідомість і психіку героїв роману С. Процюка може бути доповнений аналізом психічної природи персонажів, комплексом деструктивних сил, що виформовують їхні поведінкові моделі, а також причин появи тотемної залежності, що має подальшу перспективу студювання.

Література:

1. Процюк С. Тотем. Івано-Франківськ, 2007. 192 с.
2. Леви-Стросс К. Тотемизм сьогодні. Неприрученна думка / пер. с фр. А.Б. Островського, Москва. 2008. 520 с.
3. Черниш А. Ключові деструкції у психоідентичності героїв роману С. Процюка «Руйнування ляльки». *Філологічні трактати. Літературознавство*. № 4. Том 10. 2018. С. 117–125.
4. Фрейд З. Тотем и табу. 1997. 224 с. URL: <http://booksonline.com.ua/view.phpbook=169935>.

Chernysh A. Discourse of the totem in Stepan Protsiuk's novel "Totem"

Summary. The article is devoted to decoding the totem metaphor in S. Protsiuk's novel "Totem". The function and influence of key elements, concepts and images of totemic dependence (images of Joseph Mengele and the beast, fear, fornication, neuroses, psychoses) on the formation of the destructive discourse of the totem are clarified. The subordinate metaphorical images of Joseph Mengele and the beast are filled with the concepts of pain, fear, demoralization, apathy, neurosis, sin. The destructive discourse of the totem in S. Protsiuk's novel "Totem" is determined by the worship of instinctive, primitive, predatory, atrocious demands for survival, which causes man's fear and dependence. It has been proved that the force field of human destruction caused by totemic destructive addiction is psychosis, pathological consciousness, fear, disbelief of the overwhelming majority of characters of the novel of the Ukrainian writer. It has been established that the discourse of totemic dependence is reduced to the idolatry, barbarism, and neglect of the souls of the heroes of the novel. It has been determined that totemism in S. Protsiuk's novel is endowed with the negative property of inheriting to the next generations, which intuitively at the subconscious

level are experiencing attacks of incomprehensible fear, pain, despair (Victor and his father). The totem in S. Protsiuk's work is the regulating force of healthy interpersonal relationships. It influences the definition of personal, psychological, cultural and even national identity, as well as determines the nature of love relationships between the characters. It is proved that the destructive power of the totem is generated by despair and immorality, which leads to the emergence of herd desires, the most primitive instincts, the fall from the characters of the novel. The destruction of identity and the loss of healthy moral imperatives and values form the basis for self-destruction, self-degeneration of the characters of S. Protsiuk's work. On the example of S. Protsiuk's novel Totem, it is established that in contrast to the discourse of destruction and demoralization, the work is modeled on the metaphor of the Supreme Totem, based on faith in Christ (the Crucified, the Savior), the Little White Boy, angels, love, and enlightenment. Faith as a key concept of liberation from the destruction of the totem is represented by a broad paradigm of its manifestation – a positive impression of life, virtue and integrity, the creation of a discourse of goodness, love, honor and morality, recognition of the feat of Christ.

Key words: totem, destruction, fear, sin, faith.